

УДК 159.92:005.3

Ярчук Д. В.

група 2431, Національний університет кораблебудування імені адмірала
Макарова (Миколаїв), dashayarchuk6@gmail.com

Кравчук О. Ю.

викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національний
університет кораблебудування імені адмірала Макарова (Миколаїв),
kraffchuk@email.ua

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

У статті розглянуто питання впливу соціальної нерівності в таких її проявах, як соціальне виключення, специфічна форма існування соціального капіталу та обмежені можливості його конвертації, а також соціальна поляризація на становлення та розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальна нерівність, соціальний капітал, конвертація соціального капіталу, соціальне виключення, соціальна поляризація, середній клас.

The article deals with the issues of the impact of social inequality in its manifestations, such as social exclusion, the specific form of the existence of social capital and the limited possibilities for its conversion, as well as social polarization for the formation and development of civil society.

Key words: civil society, social inequality, social capital, social capital conversion, social exclusion, social polarization, middle class.

Постановка проблеми. Соціальна нерівність, що є основою стратифікації суспільства, сприймається як головна його властивість. Історія людства не знає суспільства без соціальної нерівності. Нерівність у доходах, владі, престижності занять, освіті виникла разом з людським суспільством, але спершу вона була дуже незначною, тому стратифікації в простих суспільствах майже не існувало. У складних суспільствах нерівність посилилась і поділила людей спочатку на рабів і рабовласників, потім на касты, верстви, класи.

Однак за наявності значної кількості серйозних досліджень, присвячених громадянському суспільству, майже поза межами уваги поки що залишається питання про значення структурних трансформацій українського суспільства, про такий важливий чинник становлення громадянського суспільства, як формування середнього класу як його соціальної основи. Розгляд цього питання передбачає вирішення завдань, що стосуються виявлення ролі соціальної нерівності та соціального капіталу як її фактора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що наукові праці багатьох вітчизняних учених, зокрема таких, як М. О. Баймуратов, В. Ю. Барков, М. А. Бойчук [1], А. Ф. Колодій [2], О. В. Орлова [3], М. П. Орзіх, Я. І. Пасько [4], В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, Т. В. Розова [5], Ю. М. Тодика, О. Ф. Фризький та ін., присвячено процесу становлення громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У літературі можна виділити два загальних підходи до характеристики громадянського суспільства в контексті держави. Перший виходить із того, що громадянське суспільство є певним станом соціуму. За цим підходом громадянське суспільство – це продукт розвитку держави, в якій політично забезпечені та юридично закріплені основні права і свободи індивіда. Таке трактування громадянського суспільства фактично зводить його до ідеї правової держави.

Другий підхід розглядає громадянське суспільство як особливу позадержавну сферу, систему незалежних від держави відносин та інститутів. У межах цього підходу існують дві точки зору на поєднання «політичного» і «соціального» в системі інститутів громадянського суспільства. Одна визначає громадянське суспільство таким, інституційною основою якого є соціальні групи, організації і рухи «неполітичного характеру». Інша точка зору, що існує в межах зазначеного підходу, визначає громадянське суспільство як «політичний феномен», виходячи з того, що у громадянському суспільстві присутній не тільки соціально-економічний, але й політичний вимір. Згідно з таким підходом інституційна структура громадянського суспільства включає не тільки соціальні рухи й інші непартійні громадські організації, а й політичні партії. Можна погодитися з тими авторами, які вважають, що сама ідея громадянського суспільства була викликана потребою виділити коло таких відносин, куди держава не може втручатися. Так, Ю. М. Тодика громадянське суспільство визначав як «систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної й духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління» [6, с. 187].

Близькою до цієї позиції є й характеристика сутності громадянського суспільства, що дав М. П. Орзіх, який відзначав, що під громадянським суспільством слід розуміти, по-перше, асоціацію людей, в якій кожна людина вільна як така, що має невідчужувані права, є рівноправною з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадянського стану; по-друге, це позадержавні (інституціолізовані в громадські об'єднання) асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною та іншою належністю, політичними, економічними, професійними та іншими інтересами; по-третє, це формування на зазначених засадах суспільних (позадержавних) відносин, що розвиваються і функціонують на самоврядних засадах, а також шляхом самопрояву інтересів і волі окремих індивідів та їхніх асоціацій, що діють у правовільному (вільному від державно-правового впливу) просторі суспільства» [7, с. 67-68].

Громадянське суспільство – інтегральна сукупність, нерозривний зв'язок окремого індивіда із суспільством, з його різноманітними інститутами. Інтереси забезпечення розумного поєднання прав і свобод громадян та умов їхньої

реалізації, життєдіяльності та стабільності суспільства як системи вимагають збереження оптимальної рівноваги між державою і громадянським суспільством. Громадянське суспільство – це сукупність суспільних відносин, формальних і неформальних структур, у межах яких мають місце задоволення різноманітних потреб і реалізація інтересів індивідів та їх груп, тотожних досягнутому рівню суспільного розвитку. Розвинуте громадянське суспільство – одна з головних умов стабільності демократичного режиму. Через різноманітні добровільні об'єднання громадянське суспільство і народ мають можливість вільно висловлювати свої інтереси і формувати свою політичну волю.

Громадянське суспільство контролює дії політичної влади. Інакше неминучий гіпертрофований вплив держави на суспільне життя. Слабкість громадянського суспільства підштовхує державу до узурпації його прав. У такому випадку держава окрім власних функцій присвоює ще й функції громадянського суспільства, формулюючи за нього його завдання, змушуючи суспільство беззаперечно виконувати державні рішення. Існування громадянського суспільства визначається рядом умов: це розвинена соціальна структура суспільства з переважною кількістю середнього класу, наявність вільної можливості взаємозв'язку, об'єднання індивідів у союзи, партії, рухи на основі гарантованих прав і свобод громадян, їх економічна незалежність, певна величина соціального капіталу та можливості його конвертації, що дає змогу дійсно реалізувати право та свободу вибору. До того ж говорити про громадянське суспільство можна лише у зв'язку з появою громадянина як самостійного, свідомого, активного члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод і водночас відповідального за свої дії.

Соціополітичну конструкцію громадянського суспільства в цілому відображають такі індикатори, як політична та ідеологічна різноманітність різних політичних партій; демократія та свобода вибору; відкритість, доступність та правдивість інформації про стан справ у країні; свобода слова, тобто можливість без обмежень виражати свою думку й бути почутим; правова держава (панує закон, перед яким усі є рівними, який захищає права, свободу та безпеку громадян); наявність суспільних організацій, що захищають інтереси людей; можливість вільного придбання майна та власності громадянами. Умови існування громадянського суспільства передбачають рівність можливостей будь-якого індивіда в реалізації своїх прав та високий рівень соціальної активності, що дуже тісно пов'язані одне з одним. Процес становлення та розвитку громадянського суспільства є неможливим, якщо до нього не долучиться основна маса населення, якщо соціальна активність перебуває на низькому рівні і не розвиваються її нові і нетрадиційні форми. Однак ці потреби суспільства сьогодні не задовольняються внаслідок соціальної нерівності (мається на увазі нерівність можливостей самореалізації особистості, реалізації своїх прав і свобод). Крайнім проявом соціальної нерівності є явище, яке сучасні дослідники соціально-економічних процесів визначили як «соціальне виключення» (social exclusion).

Безробіття та «нова бідність», що притаманні як промислово розвинутому світу, так і постсоціалістичним країнам (хоч і різною мірою), а також соціальні наслідки глобалізації сприяють поширенню такого явища, як соціальне

виключення. Перш за все це поняття стосується тривалого безробіття некваліфікованої праці та статусу емігрантів. До того ж соціальне виключення можна розглядати як розрив соціальних зв'язків, ослаблення взаємовідносин між індивідом та суспільством, як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод. Деякі вчені вважають, що суспільство – ієрархічна структура з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають ресурси, солідаризуючись усередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, послуг тощо. Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність – це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зубожіння, а також його масштаби. При цьому треба звернути увагу на реалізацію прав, що впливають на добробут та забезпечення засобів існування, на соціальні гарантії та стандарти, тобто на комплекс соціальних прав у суспільстві. Глобалізація бідності є одним із наслідків глобалізаційних процесів, що розвивається на тлі загального зростання багатства західних країн. За даними німецького соціолога У. Бека, в ЄС нині налічується 20 млн безробітних, 50 млн бідних і 5 млн бездомних [8, с. 17].

В умовах глобалізації поширилася «нова бідність», або відносна бідність (бідними в Західній Європі вважають тих, чий дохід менше половини середнього доходу по країні). Технічний прогрес зменшив потребу в людських ресурсах, рушійною силою економічного процвітання є споживачі, а не виробники, а відносно бідні не являють собою цінності як споживачі. Вони перетворюються в групу, що перебуває ніби за межами соціальної системи, відбувається соціальне виключення цілого сегмента суспільства, що складається з індивідів, чия цінність як працівників і споживачів вичерпана, а їхня людська значимість просто ігнорується. Таким чином, виникає нова соціальна група – група соціально виключених, що містить у собі небезпеку кризи громадянського суспільства, підриває основи західної демократії й соціальної солідарності.

Для суспільства ж, що трансформується, поява соціально виключених являє ще більшу небезпеку, оскільки перешкоджає безпосередньо становленню громадянського суспільства. У сучасному українському суспільстві здійснюються активне трансформування традиційних соціальних груп, формування нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, долученістю до владних структур та ін. Ці процеси активізують прояв двох тенденцій: з одного боку, радикальні зміни у формах власності зумовлюють деяку свободу в діях, сприяють реалізації потенційних можливостей суб'єкта; з другого – підсилюють соціальне відчуження, поляризацію суспільства й стимулюють соціальне виключення. Усе це проявляється через безробіття, зубожіння, фактичну деградацію економіки, політики, моралі. Зазначені процеси призводять до руйнування механізмів традиційного функціонування культури, до її дисфункції. Спостерігаються деяка невизначеність ціннісних орієнтацій, співіснування протилежних ціннісних уявлень в індивідуальній свідомості.

Наявність консенсусних ціннісних настанов породжує серйозну проблему інтеріоризації соціальних детермінацій і не дозволяє вважати формування соціальної ідентичності (як групової, так й індивідуальної) фактом, що відбувся. Трансформація традиційних механізмів регуляції поведінки, руйнування соціальних стереотипів, норм і уявлень, що відбувається не без впливу культурної глобалізації, зумовлює процес маргіналізації частини населення і призведе до розвитку та поширення або нігілізму, або фанатизму. Особливо небезпечним є правовий нігілізм, що завжди передбачає негативне ставлення до права, неправові методи керівництва і досягнення цілей. Крім того, необхідно відзначити, що труднощі соціальної адаптації, відсутність чіткого розуміння норм і цінностей породжують соціальну фрустрацію.

Невідповідність самооцінки особистості і її реальних можливостей, що може виникати й унаслідок соціального виключення, теж може привести до розвитку соціальної фрустрації, що в поведінці проявляється як соціальна апатія або підвищена агресивність. Посилює фрустрацію й те, що під впливом глобалізації відбувається різке зниження контролю індивідів над процесами та подіями, які впливають на долі людей. Людина стає практично беззахисною перед силою неконтрольованих нею процесів, а розвиток суспільства набуває непрогнозованого, спонтанного характеру. У цих умовах виникає прагнення відмовитися від побудови довгострокових планів, а жити сьогоднішнім днем, задовольняючи миттєві потреби, одержуючи негайні результати. Усе це не може не позначитися на процесі становлення громадянського суспільства. Негативно впливає на цей процес і такий фактор нерівності, як соціальний капітал (маються на увазі специфічні форми його прояву в Україні).

Нерівномірний розподіл соціального капіталу призводить до того, що в рамках мережної системи відтворюються стратифікаційні розходження. Ці розходження пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж, що означає нерівний доступ, й до сукупності зобов'язань (особливо неформальних), які зосереджені в цих мережах. Дослідження, результати яких узагальнив Р. Роуз [9], дозволяють зробити висновок про те, що в Україні в досягненні мети превалюють неформальні соціальні мережі. У тому випадку, якщо суб'єкт при зверненні до офіційної (формальної) організації не одержує необхідного результату, він звертається до неформальної мережі. Чим більший соціальний капітал, чим більший доступ до соціальних мереж, тим більша ймовірність одержати бажане, найчастіше вдаючись при цьому до нецивілізованих відносин, використовуючи не тільки зв'язки, а й підкуп. У такій ситуації важко говорити про реалізацію права.

В умовах невизначеності суспільства, що трансформується, існує дивергенція декларованих прав і можливостей їхньої реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними й рівними для всіх людей. Це залежить від соціального капіталу, від рівня різноманіття соціальних мереж, які може задіяти суб'єкт. У сучасному суспільстві велика вразливість суб'єкта, якщо в нього на всі випадки життя тільки одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян опиняються на соціальному дні.

По-друге, порушуються соціальні функції права й це призводить до того, що зменшується роль права в структуруванні соціальної реальності.

По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманіття соціальних мереж, неформальних зв'язків обумовлює можливість досягнення соціальних цілей неправовими, а часто й просто злочинними (явище корупції), засобами, що сприяє перетворенню права в неправо, як би специфічній підміні права соціальним капіталом і мережними зв'язками, що зовсім не сприяє становленню та розвитку громадянського суспільства.

Основною характеристикою сучасного українського суспільства є його соціальна поляризація: розшарування на більшість бідних, що складають нижчий клас обмежених у своїх можливостях, зокрема в можливості конвертації соціального капіталу перш за все в економічний (до того ж і їх соціальний капітал невеликий), та меншість багатих, що складають вищий клас і мають великий соціальний капітал зі значними можливостями його конвертацій в інші капітали. Середній же клас є нечисленним, адже саме він за своїми характеристиками може бути основою громадянського суспільства. «Середній клас – це соціальне утворення, що має ознаки, які характеризують його матеріальні ресурси, культурний капітал та соціальний статус. Ці ознаки виділяють соціальну групу активного, професійно підготовленого та відносно матеріально забезпеченого населення, яка поряд з елітною та переделітною частиною суспільства стає актором соціального і економічного розвитку» [9, с. 4]. Отже, соціальна поляризація як прояв та наслідок соціальної нерівності також заважає розвитку громадянського суспільства. Ситуація, що склалася, призводить до того, що не всі декларовані права громадян забезпечуються. Унаслідок того, що досі немає дієвої, ефективної судової системи, багато справ, що стосуються захисту особистих прав та гідності громадян, вирішуються некваліфіковано, а розгляд деяких затягується настільки, що їх захист втрачає будь-який сенс.

У сфері економічної політики реалізація ідеї індивідуальної свободи, яка є необхідною для формування громадянських відносин, набула антисоціальних, а іноді навіть кримінальних форм. Помилки реформаторів, які призвели до різкого зубожіння народу, скомпрометували такі базові цінності, як приватна власність, нерівність доходів, конкуренція, ринок. Політичні позиції громадян часто є невизначеними, рівень довіри в суспільстві доволі низький (що також обумовлено специфікою соціального капіталу), а це ускладнює створення сучасних ефективно діючих економічних, політичних та соціальних організацій. Негативно впливає на рівень довіри в суспільстві також незбіг декларованих та реальних цілей, коли політики, влада діють за принципом: «вербальний стимул – очікувана реакція населення», не турбуючись при цьому про наслідки, про те, чи не нашкодить це суспільству.

Висновки. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні значною мірою залежить від певних проявів соціальної нерівності, а саме: явища соціальної виключеності; існування соціального капіталу в специфічній формі, при якій індивіди вимушені використовувати соціальні мережі, які охоплюють неформальне співробітництво, що має широке розповсюдження, обмежені можливості конвертації соціального капіталу; соціальної поляризації суспільства та відповідно нечисленності середнього класу.

Список використаних джерел

1. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ: Атлант ЮЕмСі, 2007. 207 с.
2. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів: Червона Калина, 2002. 273 с.
3. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты. Москва, 2005. 118 с.
4. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Київ: ПАРАПАН, 2008. 270 с.
5. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфика становления гражданского общества в Украине. Одесса: Юрид. лит., 2003. 330 с.
6. Конституційне право України / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. Київ: Ін Юре, 2002. С. 187.
7. Основи правознавства: навч. посіб. / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. С. 67–68.